

पत्रकारिता तालिम : फल लाग्न पनि सक्छ, नलाग्न पनि सक्छ

मोहन मैनाली

विषय प्रवेश

वितेका दस वर्षमा मैले पत्रकारिताका विभिन्न विषय र विधा (वातावरण पत्रकारिता, शान्ति पत्रकारिता, आधारभूत पत्रकारिता, फिचर लेखन, खोज पत्रकारिता आदि) का धेरैओटा तालिम दिएको छु। यो लेख नेपाल प्रेस इन्स्टिच्यूटद्वारा २०५५ देखि २०६२ सालसम्म आयोजित फिचर लेखन तथा खोज पत्रकारिता तालिम र खोज पत्रकारिता केन्द्रद्वारा २०६२/६३ सालमा आयोजित पत्रकारिता पाठशाला सञ्चालन गर्दा मैले बटुलेका अनुभवमा आधारित छु। मैले दिने गरेका अरू खालका, अरूले आयोजना गरेका तालिमको प्रसङ्ग समावेश गरिएको छैन। यस लेखमा पाठ्यक्रम, समयवधि, तालिमका लागि दरखास्त आह्वान, सहभागी छनोट र सहभागीले तयार गरेका सामग्रीको बजार खोजेसम्मका काममा आफू संलग्न भएका तालिमका वारेमा मात्र लेखौं भनेर यसो गरिएको हो। यी तालिममा प्रशिक्षण दिनेहरूमा राजेन्द्र दाहाल, वसन्त थापा, शरच्चन्द्र वस्ती, हरि शर्मा, विनोद भट्टराई, हस्त गुरुङ र म लगायतका थियौं। त्यसैले, यस लेखमा उल्लेख गरिएका कामको जस सबैलाई संयुक्त रूपमा दिनुपर्छ।

यो लेख लेखनका लागि मैले कुनै किसिमको सर्वेक्षण गरेको छैन। विभिन्न तालिममा सहभागी र आमन्त्रित महानुभावहरूले व्यक्त गरेका विचारले यो सामग्री तयार गर्न मद्दत गरेका छन्। त्यसै गरी, तालिममा सहभागी हुनका लागि पत्रकारहरूले दिएका निवेदनका साथमा प्रस्तुत गरेका सूचना पनि यस लेखका लागि उपयोगी बनेका छन्। ती सूचनाले तालिमका सहभागीहरूको

प्रकृति बुभन मद्दत गरेका छन् । तर त्यसरी एउटा प्रयोजनका लागि उपलब्ध गराइएका सूचना यस लेखका लागि प्रयोग गर्दा व्यक्तिगत गोपनीयता भङ्ग नहोस् भन्नेतर्फ भने ध्यान दिइएको छ ।

फिचर लेखन र खोज पत्रकारिता तालिम

नेपाल प्रेस इन्स्टिच्यूटले नेपाली पत्रकारहरूको सीप र दक्षता बढाउन सन् १९८४ (वि.सं. २०४०/४१) देखि काठमाडौंमा आधारभूत पत्रकारिता तालिमको सुरुआत गरेको हो । सुरुमा तीन महिना अवधिको यो तालिम सन् २००२ (२०५८/५९) देखि एकवर्षे बनाइएको छ । हाल नेपाल प्रेस इन्स्टिच्यूटका विराटनगर, बुटवल र नेपालगञ्जमा रहेका क्षेत्रीय स्रोत सञ्चार केन्द्रहरूले पनि तीनमहिने आधारभूत पत्रकारिता तालिम चलाइरहेका छन् ।

नेपाल प्रेस इन्स्टिच्यूटले आधारभूत तालिमबाहेक फिचर लेखन, खोज पत्रकारिता, वातावरण पत्रकारिता जस्ता विषयमा पनि तालिम दिने गरेको छ ।^१ यीमध्ये खोज पत्रकारितासम्बन्धी तालिम अहिलेसम्म काठमाडौंमा मात्र चलाइएको छ भने अरू तालिम देशका विभिन्न भागमा आयोजना गरिएका छन् । प्रेस इन्स्टिच्यूटले २०५६ सालसम्म चलाएका फिचर लेखन र खोज पत्रकारिता तालिमको अवधि छोटो थियो । फिचर लेखन तालिम एक हप्ते थियो भने खोज पत्रकारिता तालिम दुईहप्ते । केही तालिमको मूल्याङ्कन गरिसकेपछि प्रेस इन्स्टिच्यूट र प्रशिक्षकबीच यस्ता तालिमको अवधि बढाउनु पर्ने कुरामा सहमति भयो । त्यसैले, यी दुई तालिमको अवधि बढाएर आठ हप्ता बनाइयो । यी दुवै तालिमलाई तीन खण्डमा बाँडिएको छ ।

^१ फिचरका विषय र शैली एकदमै व्यापक हुन्छन् । फिचर एकदमै हल्काफुल्का विषयदेखि लिएर एकदमै गम्भीर विषयमा लेख्न सकिन्छ । फिचरले मनोरञ्जन गराउन मात्र पनि सक्छ, ज्ञान दिन पनि सक्छ, सूचना मात्र दिन पनि सक्छ । विषय हेरेर फिचर लेख्ने शैली पनि निजात्मकदेखि लिएर वर्णनात्मक जस्तो पनि हुन सक्छ । नेपालमा विभिन्न सङ्घसंस्थाहरूले आफ्नो रुचि र कार्यक्षेत्र भित्रका फिचर सामग्री लेखी प्रकाशन गर्ने गरेका छन्, जुन विषयबारे कृष्ण अधिकारी (२०६०) ले अनुसन्धान गरेका छन् । खोज पत्रकारितालाई पनि फिचरका विभिन्न मध्येको एउटा प्रकार मानिन्छ । विषयवस्तु, दृष्टिकोण, सूचना/जानकारी सङ्कलनका तरिका, यसका लागि चाहिने लगनशीलता, धैर्य र प्रतिबद्धता आदिका दृष्टिले खोज पत्रकारिता अरू फिचरभन्दा भिन्न हुन्छ । यसले लुकेर बसेका वा लुकाइएका, समाजका लागि उल्लेखनीय रूपले महत्वपूर्ण विषयवस्तुमा खोजवीन गर्छ । शक्तिमा बसेकाहरूले शक्ति दुरुपयोग गरेर आफू लाभ लिने र समाजलाई हानि पुऱ्याउने कामलाई उदाङ्गो पार्छ । खोज पत्रकारितालाई सञ्चारमाध्यमको पहरेदारको शक्तिको अधिकतम उपयोग गर्ने विधा मानिन्छ ।

पहिलो खण्ड

दुई हप्ताको यस अवधिमा सहभागीहरूलाई फिचर लेखनको तालिम भए फिचरको र खोज पत्रकारिताको तालिम भए खोज पत्रकारिताको सैद्धान्तिक ज्ञान दिइन्छ । फिचरको सैद्धान्तिक ज्ञानमा फिचरको काम, फिचर र समाचारमा अन्तर, फिचरका विशेषता, फिचरका प्रकार, छापन हुने र नहुने फिचरका विशेषता आदि पर्दछन् ।

खोज पत्रकारिताको सैद्धान्तिक ज्ञानमा खोज पत्रकारिताको परम्परागत र आधुनिक परिभाषा, खोज पत्रकारिताको अवधारणा, खोज पत्रकारको सोचाइ, दृष्टिकोण र भूमिका, खोजमूलक स्टोरीका विशेषता, खोज पत्रकारिता गर्नुका फाइदा समेटिएका छन् ।

सैद्धान्तिक ज्ञान पाएपछि पत्रकारहरूले फिचरका विषयवस्तुको खोजी, विषयवस्तु छनोटका आधार, फिचरका लागि तयारी गर्ने तरिका, फिचरमा हुनुपर्ने तत्त्व, छापिएका सामग्री, इन्टरनेट, कुराकानी र अवलोकन आदि माध्यमबाट फिचरका लागि सूचना/जानकारी सङ्कलन गर्ने तरिका जस्ता सीप प्रदान गरिन्छ ।

त्यसपछि, आफूले तालिम अवधिमा तयार गर्ने फिचर/खोजपूर्ण लेखका लागि विषय छान्छन् । उनीहरूले छानिएका विषयहरू महत्त्वपूर्ण छन् कि छैनन्, समसामयिक छन् कि छैनन्, ती विषयमा खोज्न चाहेका जानकारी भेला गर्न सकिन्छ कि सकिँदैन जस्ता विषयमा प्रशिक्षक र सहभागीबीच छलफल गरेर विषयको टुङ्गो लगाइन्छ । त्यसपछि सहभागीहरूले आफूले छानेका विषयमा कस्ता सूचना/जानकारी कहाँबाट, कसरी सङ्कलन गर्ने भन्ने योजना बनाउँछन् ।

दोस्रो खण्ड

यो खण्ड हडताल, बन्द आदि जस्ता व्यवधानको प्रकृति र आवश्यकता हेरी एकदेखि दुई महिनाको हुन्छ । यति बेला सहभागीहरू आ-आफ्नो कार्यक्षेत्रमा गएर आफूले तयार गर्ने फिचर/खोजमूलक लेखका लागि सूचना/जानकारी सङ्कलन गर्छन् । यस अवधिमा सहभागीहरू प्रशिक्षकसँग निरन्तर सम्पर्कमा रहेर सम्पादकीय परामर्श पाइरहेका हुन्छन् ।

तेस्रो खण्ड

दुई हप्ता मूलतः कक्षा कोठा बसेर गरिने यस तालिममा सहभागीहरूले खोजेका सामग्रीका आधारमा फिचर/खोजमूलक लेख तयार गर्न सकिन्छ कि सकिँदैन ? अरू थप सामग्री खोज्न बाँकी छ कि ? जस्ता कुरा हेरिन्छ । त्यसपछि, सङ्कलित सूचना/जानकारी छनोट, सूचना सही छन् कि छैनन् भन्ने कुराको जाँच, लेखने

सीप तिखार्नका लागि अभ्यास, लेखनका लागि योजना, एउटा बुँदाबाट अर्को बुँदामा जाने बाटो सरल बनाउने उपाय, फिचरको सुरुआत, मध्यभाग र अन्त्य राम्रो बनाउने उपाय, आचारसंहिता आदि बारेमा छलफल र अभ्यास गरिन्छ ।

यसपछि सहभागीहरूले आ-आफ्ना विषयमा फिचर/खोजमूलक लेख लेख्छन् । यसरी लेखिएका लेख तालिम अवधिमै दुई चरणमा सम्पादन हुन्छन् । पहिलो चरण— सूचना/तथ्य/तथ्याङ्कको सम्पादन तथा परीक्षण । दोस्रो चरण— पहिलो चरण सफलतापूर्वक पार गर्ने सहभागीहरूको लेख कपि एडिटरकहाँ पुग्छ । कपि एडिटरले एक एकजना सहभागीसँग बसेर लेख पढेर त्यसमा के के कमजोरी छन्, तिनलाई किन कमजोरी मानिएको हो र ती कमजोरी हटाउन के गर्नुपर्छ भनेर सल्लाह दिन्छन् । सहभागीले यस्तो सल्लाहका आधारमा लेखरचना परिमार्जन गरेपछि कपि एडिटरले सम्पादन गर्छन् ।

यसरी यी तालिमको अन्त्यमा हरेक सहभागीले स्तरीय फिचर/खोजमूलक सामग्री तयार गर्नु पर्ने व्यवस्था गरिएको छ । यसरी तयार भएका सामग्री विभिन्न पत्रपत्रिकामा छापिन्छन् । प्रशिक्षकले हरेक सहभागीको लेखरचनाका हरेक पक्षमा राम्रोसँग ध्यान पुऱ्याउनुपर्छ भनेर एउटा तालिममा बढीमा १६ जना मात्र सहभागी राखिन्छ । सूचना/जानकारी सङ्कलन गर्न नसकेका सहभागीसँग लेखनको अभ्यास गर्नका लागि सामग्री नहुने हुनाले त्यस्ता सहभागीलाई तेस्रो खण्डमा बोलाईदैन ।

तालिमका अवधिमा सहभागीहरूले स्तरीय लेख/रचना तयार गर्न धेरै मेहनत गर्नुपर्ने हुनाले अलिकति भए पनि कदर पुगोस् भनेर उनीहरूका लागि विभिन्न स्रोतबाट लेखनवृत्ति जुटाइन्छ ।

यस्ता तालिममा स्तरीय फिचर/खोजमूलक सामग्री तयार गर्नका लागि संसारभर अपनाइने स्तरीय विधि अवलम्बन गरिएको हुन्छ । यस विधिमा फिचर वा खोजमूलक लेख लेख्नुभन्दा अघि सम्पादकसँग विषयवस्तु र शैलीबारे छलफल गर्ने, आवश्यक परे त्यसमा सुधार गर्ने, सूचना सङ्कलनका क्रममा सम्पादकसँग सम्पर्क र सल्लाह लिने र सूचना सङ्कलन भइसकेपछि सम्पादकसँग छलफल गरी संवाददाताले लेख्ने, संवाददाताले लेखेको प्रति हेरेर त्यसमा सुधारका लागि सम्पादकले सुझाव दिने, यसरी परिमार्जन गरिएको कपिको भाषा सम्पादन गर्ने आदि पर्दछन् । विभिन्न चरणमा फरक फरक प्रशिक्षक भएका खण्डमा उनीहरूको दृष्टिकोण पनि फरक परेर सहभागी अलमलिने हुनाले प्रशिक्षक नफेरिने व्यवस्था गरिएको छ ।

तालिम हुनुभन्दा पहिले आयोजक र प्रशिक्षक बसेर अघिल्ला तालिमका अनुभवका आधारमा पाठ्यक्रम परिमार्जन गरिन्छ र परिमार्जित पाठ्यक्रमका

आधारमा तालिमका लागि सामग्री जुटाइन्छ। तालिम कक्षामा सहभागीहरूसँग भेटघाट भएपछि उनीहरूका चाहना बुझेर पाठ्यक्रममा थपघट गरिन्छ। तालिम चलाउँदै जाँदा सामग्रीमा अझ बढी थपघट गर्ने व्यवस्था पनि गरिन्छ। अन्त्यमा सहभागीहरूसँग तालिमको समीक्षा गरी अर्को तालिमलाई अझ परिमार्जन गर्न आवश्यक जानकारी बटुलिन्छ।

पत्रकारिता पाठशाला

पाठ्यक्रम

हिमाल एसोसिएसन, खोज पत्रकारिता केन्द्रले विगत १० वर्षदेखि तालिम, खोजमूलक लेख तयार गर्नका लागि लेखनवृत्ति तथा सम्पादकीय नेतृत्व दिने र पत्रकारितासम्बन्धी पुस्तक प्रकाशन गर्ने काम गर्दै आएको थियो। यसले खोज पत्रकारिता र सम्पादन जस्ता विषयमा दिने तालिम छोटो समयका थिए। २०६२/६३ सालमा भने खोज पत्रकारिता केन्द्रले लामो अवधिको पत्रकारिता पाठशाला सञ्चालन गर्‍यो। दुईओटा सत्र चलाएको यो तालिमका हरेक सत्र यस तालिमका १२ हप्ताका थिए।^१ यस तालिमको मुख्य उद्देश्य पत्रकारहरूलाई आवश्यक पर्ने पत्रकारिता र समाज विज्ञानसम्बन्धी ज्ञान र सीप उपलब्ध गराउनु थियो। काठमाडौँ शबाहिरका पत्रकारहरूलाई काठमाडौँसम्म आउन, तालिम अवधिभर काठमाडौँमा बस्न र त्यहाँबाट आफ्नो ठाउँसम्म फर्कनका लागि चाहिने खर्च खोज पत्रकारिता केन्द्रले बेहोरेको थियो। सहभागीहरूले आफ्नो कामबाट पूर्णतया फुर्सद लिन सक्नु भनेर काठमाडौँका सहभागीहरूलाई थोरैतिनो क्षतिपूर्तिको व्यवस्था गरिएको थियो। काठमाडौँमा सञ्चालित यस तालिमको पाठ्यक्रमलाई तीन खण्डमा बाँडिएको थियो।

पत्रकारिता: यस खण्डमा सहभागीहरूलाई समाचार, फिचर, खोज पत्रकारिता, फोटो पत्रकारिता र पत्रकारितामा कम्प्युटरको उपयोगसम्बन्धी विषयमा सैद्धान्तिक र व्यवहारिक ज्ञान दिइएको थियो। सहभागीहरूको आवश्यकता र रुचि हेरी दुई तीन दिनसम्म समाचारको अवधारणा र समाचार लेखनका परम्पराको पुनरावलोकन गरेपछि सहभागीहरूलाई फिचर लेखनका बारेमा बताइएको थियो। सात दिनसम्म दिनको आधा दिनका दरले समय छुट्ट्याइएको फोटो पत्रकारितामा पत्रकारहरूलाई एनालग र डिजिटल क्यामराको प्राविधिक पक्ष, फोटोको कम्पोजिसन, लाइट, डिजिटल क्यामराबाट कम्प्युटरमा ट्रान्सफर गर्ने, कम्प्युटरमा फोटोको विवरण

^१ खोज पत्रकारिता केन्द्रका कामबारे थप जानकारीका लागि हेनुहोस् भट्ट (२०६०)।

उल्लेख गर्ने, पत्रपत्रिकाले स्वीकार गर्ने फर्म्याट, रिजोलुसन आदि जस्ता विषयमा सहभागीहरूलाई सैद्धान्तिक ज्ञान दिनुका साथै अभ्यास पनि गराइएको थियो । खोज पत्रकारिता वारेमा सैद्धान्तिक जानकारी मात्र दिइएको थियो, अभ्यास गराइएको थिएन । फिचर लेखनमा नेपाल प्रेस इन्स्टिच्यूटकै तालिममा अपनाइएका विधि अपनाइएको थियो । फरक कति थियो भने यसमा सहभागीहरूले आफूले छनोट गरेका विषयमा सूचना जानकारी भेला गर्न अलग समय पाउँदैनथे ।

भाषा: यस खण्डमा सहभागीहरूलाई उनीहरूले काम गरिरहेको नेपाली भाषाको ज्ञान दिइएको थियो । यसमा सही शब्द छनोट, नेपाली पत्रकारिता क्षेत्रमा आम प्रचलनमा रहेका वाक्य गठनसम्बन्धी गल्ती, वाक्य लेख्दा कर्ता, कर्म र क्रियाबीचको तालमेल, वाक्यको अधिल्ला र पछिल्ला वाक्यबीचको तालमेल, अनुच्छेदबीचको तालमेल, सरल ढङ्गले लेखनका लागि अपनाउनु पर्ने होसियारी र शुद्ध भाषा लेखनका नियम विषयमा सिकाइएको थियो ।^३

समाज विज्ञान: यस खण्डमा सहभागीहरूलाई इतिहास, समाज, राजनीतिशास्त्र, अर्थशास्त्र आदि जस्ता पत्रकारहरूले नजानी नहुने आधारभूत समाज विज्ञानका वारेमा जानकारी दिइयो । समाज विज्ञानअन्तर्गत निम्न विषयहरू समेटिएका थिए: नेपालको चिनारी (भौगोलिक स्वरूप, सांस्कृतिक विविधता, प्राकृतिक तथा मानव साधन, पहिचान अनि भौगोलिक र सांस्कृतिक विविधताले नेपालको सामाजिक/राजनीतिक जीवनमा पारेको छाप), नेपालको विगत, समाज र विविधता, अर्थशास्त्र (अर्थशास्त्र र नेपाली अर्थतन्त्रको स्वरूप, समष्टि आर्थिक परिसूचक, सरकारी बजेट, मुद्रास्फिति, शोधान्तर तथ्याङ्क), नेपालको विकास प्रक्रिया, राजनीतिक मतमतान्तर र सामाजिक आन्दोलन (वर्ग, पहिचान, भौगोलिक र अन्य विषयमा आधारित), नेपालको राजनीतिक गति, राजनीतिक अर्थशास्त्र, समाज वैज्ञानिक अनुसन्धान ।

सहभागी छनोट

नेपाल प्रेस इन्स्टिच्यूट र खोज पत्रकारिता केन्द्र दुवैले सञ्चालन गरेका तालिमका लागि पत्रपत्रिकामार्फत सहभागीहरूबाट निवेदन मागिएको थियो । नेपाल प्रेस

^३ यो खण्ड शरच्चन्द्र वस्तीले सञ्चालन गर्नुभएको थियो । उहाँले यस अधिका एकाध तालिम र पत्रकारिता पाठशालाका दुईओटा सत्रमा समेटेका विषयवस्तुमा आधारित भएर लेखेको पुस्तक *हाम्रो भाषा* (वस्ती २०६३) हिमाल किताबले प्रकाशन गरेको छ ।

इन्स्टिच्यूटले सञ्चालन गरेका तालिमका लागि कम्तीमा एसएलसीपछि दुई वर्षको पढाइ सकेका र तीन वर्ष पत्रकारिता गरेका पत्रकारहरूबाट आवेदन लिइएको थियो। उनीहरूले पहिले तयार गरेर छापेका सामग्री, औपचारिक शिक्षामा उनीहरूले प्राप्त गरेका अङ्कका आधारमा जो राम्रो देखियो उसलाई छनोट गरिएको थियो। खोज पत्रकारिता केन्द्रले सञ्चालन गरेको पत्रकारिता पाठशालाका सहभागी छनोट गर्दा योग्यताका साथै दलित, महिला, जनजाति, दुर्गम क्षेत्रका बासिन्दा र हिंसा पीडित जस्ता कुरालाई आधार मानिएको थियो (हेर्नुहोस् तालिका)।

तालिका: पत्रकारिता पाठशालामा प्रशिक्षार्थी छनोट आधार

क्र.सं.	शीर्षक	अङ्क भार
१.	भाषा र लेखन क्षमता (सहभागीले लेखेको निवेदन र निबन्धका आधारमा)	३०
२.	पत्रकारितामा दक्षता (पत्रकारले पेश गरेको उनीहरूले पहिले तयार गरेका सामग्रीका आधारमा)	३०
३.	पास गरेको शैक्षिक तहको श्रेणी (तृतीय श्रेणीलाई ५ र त्यसमाथिलाई १०)	१०
४.	सकारात्मक विभेद र विशेष अवस्था (बढीमा १५ अङ्क) ^५	१५
पूर्णाङ्क^५		८५

पत्रकारिता पाठशालाको दोस्रो समूहका लागि प्राप्त निवेदनको मूल्याङ्कन गर्दा आम नेपाली पत्रकारहरूको कमी कमजोरी पत्ता लागेका थिए जुन यस प्रकार थिए :

छनोटका लागि निवेदनका साथमा तीनओटा कुरा मागिएका थिए— तोकिएको ढाँचामा भरिएको एक पेजको फर्म, आफू तालिममा किन छानिनु पर्छ भन्ने विषयमा एक पेजको निबन्ध र आफूलाई सबैभन्दा बढी मन पर्ने आफ्नो समाचार

^५ यसलाई पनि निम्नानुसार वर्गीकरण गर्ने गरिन्छ :

महिला	१५
दलित (विश्वकर्मा १० र अन्य १५)	१०-१५
जनजाति (राई, लिम्बू, गुरुङ आदि १० र अन्य १५)	१०-१५
दुर्गम क्षेत्र	१५
राज्य र विद्रोहीले दिएको हिंसाको पीडा	१५

^५ सुरुमा उमेरका लागि १५ अङ्क छुट्याएर पूर्णाङ्क १०० राखिएको थियो। २० वर्षको उमेरका उम्मेदवारलाई १५ र ३५ वर्षको उम्मेदवारलाई शून्य अङ्क दिँदा भाषा, सामान्य ज्ञान, लेखनशैली, गम्भीरता आदिमा अत्यन्तै कमजोर भएर पनि उमेर कम भएका उम्मेदवार छानिने र अरू दृष्टिले राम्रा भएर पनि उमेर बढी हुँदा नछानिने देखिएकाले उमेरको मापदण्ड हटाइयो।

वा लेख वा रेडियो वा टेलिभिजन सामग्री । तर केही पत्रकारहरूले यी सबै सामग्री उपलब्ध गराएनन् । कसैले छानिएपछि पठाउँछु भने ।

फर्म भनें कतिपय निवेदकहरूले आफूले उत्तीर्ण गरेको शैक्षिक तह र श्रेणी लेख्नु भनेकोमा आफू पढ्दै गरेको तह लेखे । यसो गर्दा उनीहरूले उत्तीर्ण गरेको तह त थाहा भयो तर श्रेणी थाहा भएन । त्यसो गर्ने निवेदकले १० पूर्णाङ्कमा अङ्क पाएनन् । एउटा कुरा सोध्दा अर्को जवाफ दिने बानी पत्रकारिताका लागि हानिकारक हुन्छ भन्ने कुरा पनि मूल्याङ्कनका क्रममा नोट गरियो ।

कसैले एकदमै हेलचेक्रचाइँ गरेका थिए । उनीहरूले लेखेको निबन्धमा सत्तरी प्रतिशतसम्म शब्दको हिज्जे गल्ती थियो । यस तालिमका लागि तोकिएको न्यूनतम शैक्षिक तह प्रमाणपत्र तह वा प्लस टुको पढाइ पूरा गरेका पत्रकारले यति धेरै गल्ती गर्न सक्दैन भन्ने ठानेर यसलाई हेलचेक्रचाइँ मानियो । यति धेरै हेलचेक्रचाइँ गर्ने पत्रकारलाई तालिम दिएर फाइदा पुग्दैन भनेर उनीहरूलाई छनोट गरिएन ।

उपलब्धि

यी तालिमका आधा जति सहभागीहरूले तालिम अवधिमा स्तरीय फिचर तयार गरे, कतिले जटिल विषय भएका कारणले छोटो अवधिमा फिचर लेख्न सकेनन् तर उनीहरूले जुन किसिमको सामग्री बटुलेका थिए त्यो स्तरीय थियो । उदाहरणका लागि दुई ओटै तालिममा एकएक जना सहभागीले काठमाडौँमा सञ्चालित बालगृहहरूले केटाकेटी बेच्ने गरेको विषयमा जानकारी खोजेका थिए । तर समयको अभावले गर्दा यस्ता जटिल विषयमा लेख्दा खोज्नुपर्ने सबै सामग्री खोज्न भ्याएनन् ।

तालिमको समीक्षा गर्ने क्रममा सहभागीहरूले पत्रकारिताका सीप सिकेको, समाज विज्ञानसँग परिचित भएको र शुद्ध एवं सरल लेख्नुपर्छ भन्ने ज्ञान पाएको बताएका थिए ।

तालिम लिएका मानिसहरूका लेख/भनाइले पनि यस्ता तालिम कति प्रभावकारी भएछन् भन्ने कुराको सङ्केत सम्म मिल्छ ।^६ तालिममा हासिल गरेको

^६ अनुसूचीमा नेपाल प्रेस इन्स्टिच्यूट, क्षेत्रीय सञ्चार स्रोत केन्द्र, बुटवलले सञ्चालन गरेको, राजेन्द्र दाहाल, शरच्चन्द्र वस्ती, हस्त गुरुङ र मोहन मैनालीले प्रशिक्षण दिएको फिचर लेखन तालिमका सहभागी रामराज पोखरेलले तालिमको मूल्याङ्कन गर्दै लेखेको लेख दिइएको छ । यो लेख यहाँ राख्नुको अर्थ सबै सहभागीले तालिमबाट यति नै मात्रामा उपलब्धि पाए भन्न खोजिएको होइन । नेपाल प्रेस इन्स्टिच्यूटले सञ्चालन गरेको तालिमका अरू केही सहभागीले तालिमका बारेमा गरेको समीक्षा <http://npikt.org/interview> मा पाउन सकिन्छ ।

यस्तो सीप र ज्ञान उपयोग भयो र यसले पत्रपत्रिकामा छापिने र रेडियो/टेलिभिजनबाट प्रसारण हुने सामग्रीको स्तर बढ्यो भने मात्रै तालिम उपलब्धिपूर्ण भएछ भनेर ठान्न सकिन्छ। बृहत् रूपमा यस्तो मूल्याङ्कन हुन भने बाँकी नै छ। तर सामान्य अवलोकन र सहभागीहरूसँगको कुराकानीका आधारमा के भन्न सकिन्छ भने तालिमबाट हुनु पर्ने जति उपलब्धि भएको छैन। त्यसो हुनुको कारणमा तालिमका कमी कमजोरी कति जिम्मेवार छ भन्ने कुरा तालिम दिन आफैँ संलग्न भएकाले मैले मूल्याङ्कन गर्नु निष्पक्ष हुँदैन। तैपनि, यहाँ तालिम र तालिममा सिकेका कुरा व्यवहारमा उतार्ने काममा देखिएका केही समस्याबारे चर्चा गरिएको छ।

बुझिनसक्नु पत्रकार

पत्रकारका लागि धेरै तालिम दिइसक्दा कस्ता खालका प्रशिक्षार्थीले कस्तो व्यवहार गर्छन् भन्ने कुरा थाहा पाउनुपर्ने हो। तर नेपाली पत्रकारहरू अत्यन्तै बुझिनसक्नु छन्। कहिलेकाहीँ त उनीहरूको मन केले बनेको छ भनेर अचम्म लाग्छ।

२०५८ सालमा कालिकोटमा मारिएका धादिङ, जोगिमाराका १७ जना मजदूरका परिवारको अवस्थाबारेमा बनाइएको भिडियो डकुमेन्ट्री *जोगिमाराका ज्यूँदाहरू* नेपालको एउटा क्षेत्रका पत्रकारका लागि आयोजना गरिएको तालिममा देखाउँदा पत्रकारहरू खासखुस गरिरहेका थिए, हाँसिरहेका थिए। मलाई यो देख्दा अचम्म लाग्यो किनभने मैले यस अघि यो फिल्म संसारका पाँचै महादेशका मान्छेलाई देखाइसकेको थिएँ। यसअघि कतै पनि दर्शक खासखुस गरेका थिएनन्। उनीहरूमध्ये अधिकांशको आँखामा आँशु हुन्थ्यो। यस्तो गम्भीर विषयले समेत नछुने पत्रकारहरूले हामीले पढाएको कुरामा ध्यान दिए भन्ने कुरा पत्याउन सकिँदैन। त्यसैले उनीहरूलाई तालिमले फाइदा पुऱ्याए जस्तो लाग्दैन।

मेरालागि हरेक तालिम नयाँ हुन्छ। फिचर लेखनसम्बन्धी दुई महिना अघिको तालिमका लागि तयार गरेका सामग्रीमा थपथाप पार्नुपर्छ। जुन ठाउँमा तालिम दिने हो त्यही ठाउँका उदाहरण खोज्नुपर्छ। सहभागीको शिक्षा, अनुभव आदि हेरेर प्रायः उदाहरण र प्रस्तुति फरक पार्नुपर्छ। यसो गर्दा पनि निश्चित पढाइ पूरा गरेका र निश्चित वर्षसम्म काम गरेका पत्रकारले अति सामान्य, चलन चल्तीका नेपाली शब्दहरू बुझ्नुपर्ने हो भन्ने मान्यता राख्ने गर्छु। यसो गर्दा जहिले पनि धोखा पाएको छु।

“फिचर लेख्दा कसैलाई गधा भनेर गाली गर्न हुन्छ ?”- फिचर लेखन तालिममा बाँडिएको एउटा फिचर पढेर एकजना पत्रकारले सोधे । “हुँदैन”- उत्तर सोभो थियो । “त्यसो भए यसरी गाली गरेको फिचर हामीलाई किन बाँडेको त ?”- उनले फेरि सोधे ।

हामी विश्वस्त थियौं- हामीले बाँडेका फिचरमा यस्तो गाली गरेको छैन भनेर । तर ती सहभागीले हामीले बाँडेको फिचरको एउटा भागमा चोर औँलाले देखाएर भने, “यी यहाँ हेर्नुस् त ।” उनले देखाएको ठाउँ हेरेपछि हामी अक्क न बक्क भयौं । त्यहाँ लेखिएको थियो- गधा पच्चिसे उमेरका ...।

फिचर लेखनसम्बन्धी अरू दुईओटा अलग अलग तालिममा आइए पास गरिसकेका र तीन वर्ष पत्रकारिता गरेका सहभागीहरूले भने- अष्टचारा शब्द नलेख्नु भनेर भन्छु, अनि आफैँले बाँडेका उदाहरणमा चाहिँ नबुझिने शब्द छन् । उदाहरणका रूपमा उनीहरूले पेश गरेका शब्द/शब्दावली थिए- प्रतिशत र हुनेहुनामी । एउटा तालिममा समवेदना दिएर पनि फिचर लेख्न सकिन्छ भन्दा एकजना सहभागीले सोधेका थिए, “समवेदना मान्छे, मरेपछि दिने कि नमरिकन ?” शब्दभण्डारमा यति कमजोर पत्रकारलाई तालिमले सहयोग पुऱ्याउला जस्तो लाग्दैन ।

पारिश्रमिक

पत्रकारिता अहिले पनि आर्थिक दृष्टिले आकर्षक पेशा होइन । नेपालमा थोरै मिडिया हाउसले मात्र पत्रकारलाई नियमित रूपमा पारिश्रमिक दिने गर्छन् । नियमित पारिश्रमिक दिने मिडिया हाउसमध्ये पनि एकाधले मात्र चित्त बुभ्दो तलब दिने गर्छन् । यस्तो अवस्थामा पत्रकारहरूले आम्दानीका लागि पत्रकारिता बाहेकका क्षेत्रमा काम गर्नुपर्छ । यस्तो अवस्थामा तालिममा हासिल गरेका ज्ञान पत्रकारिताका क्षेत्रमा लगाउन उनीहरूलाई मुश्किल पर्छ ।

काठमाडौँ बाहिरका पत्रकारको अवस्था अझ खराब छ । आफूले पठाएका समाचारका आधारमा पाइने पारिश्रमिकबाट उनीहरूको गुजारा चलन गाह्रो छ । धेरै पत्रकारलाई पत्रकारितामा अल्झाएका काठमाडौँ बाहिरका धेरैजसो पत्रकारका र रेडियो तलब दिन सक्ने अवस्थामा छैनन् । उनीहरूले थोरै मानिसबाट धेरै काम लिनु पर्छ ।

“तालिम लिनुअघि फिचर लेख्छौं । तर नेपाल प्रेस इन्स्टिच्यूटले बटवलमा चलाएको फिचर लेखन तालिम लिएपछि फिचर लेख्न छाडौं ।” नेपाल पत्रकार महासङ्घ, कास्कीका सभापति रविन्द्र वास्तोलाले सञ्चारिका समूहद्वारा २०६३ माघमा पोखरामा आयोजित

फिचर लेखन तालिमको उद्घाटन सत्रमा भन्नु भएका कुराले पनि तालिमको उपयोगिता किन घटेको छ, भन्ने प्रस्ट पार्छ। उहाँले भन्नु भएको थियो, “अङ्ग पुगेको फिचर लेखन निकै मेहनत गर्नु पर्छ, जसका लागि धेरै पत्रकारसँग समय हुँदैन। त्यसरी तयार भएको फिचरबाट उचित पारिश्रमिक पनि आउँदैन।”

खोज पत्रकारिता केन्द्रको तीन महिने पत्रकारिता पाठशालामा निवेदन दिने पत्रकार वच्चु वि.क.ले लेखेका थिए, “यो पेशामा आइहालें। यहाँको ग्ल्यामरमा भुलिएको छु। तर यो पेशामा काम गरेको तीन वर्षमा पैसा चाहिँ पाएको छैन।” तीनमहिने तालिम सकेर आफ्नो कार्यक्षेत्र कञ्चनपुर फर्कदा उनी काम गर्ने पत्रिका बन्द भएको थियो।

हामीले तालिम दिएका इलामका एकजना पत्रकार तालिम लिएको केही समयपछि पत्रकारिताबाट बिलाए। पछि थाहा भयो उनी नेपाल सेना (तत्कालीन शाही नेपाली सेना) का मेजरकहाँ भान्से बनेछन्। पत्रकारितामा राम्रै गर्ने थिए। केही वर्ष पत्रकारिता गरे पनि। तालिम पनि लिए। तर उनी गरिब थिए। धेरै पत्रकारहरूले जस्तो उनले बाबुको लजमा बस्ने र आमाको रेस्टुरेन्टमा खाने सुविधा पाएनन्। पत्रकारिताले खान दिएन। वरु भान्से हुँदा दुई छाक खान पाइने देखे र उतै लागे।

काम गर्ने संस्कृति

तत्कालीन नेपाल पत्रकार सङ्घको २०४८ सालमा भएको महाधिवेशनमा एकजना पत्रकारले महाधिवेशन हलमै “सम्पादकले राम्रो पारिश्रमिक दिँदैनन्” भनी गुनासो गरे। सङ्घका तत्कालीन महासचिवले हलमै जवाफ दिए, “उनले टालेटुले काम गर्छन् भन्ने मलाई थाहा छ। मैले टालेटुले तलब दिन्छु भन्ने उनलाई थाहा छ।”

२०४६ साल अधिसम्म बहुसङ्ख्यक नेपाली पत्रिकालाई मसी र कागज जुटाउन धौ धौ पर्थ्यो। त्यसैले, नेपाली पत्रकारहरू तलब पनि थोरै खान्थे, मेहनत पनि थोरै गर्थे। अहिले पनि धेरै प्रकाशन/प्रसारण गृहको हालत यस्तै छ। त्यहाँका पत्रकारहरूले थोरै खाने, थोरै काम गर्ने परम्परा थाम्नु ठीकै हो। तर नियमित र राम्रै तलब दिने पत्रिकामा काम गर्ने पत्रकारलाई पनि मेहनत चाहिँ नगर्ने रोग लागेको छ। काम सकेसम्म नगर्ने तर पैसा चाहिँ सकेसम्म बढी लिने बानी परेजस्तो लाग्छ, उनीहरूलाई।

काठमाडौँबाट प्रकाशित हुने एउटा दैनिकमा एक स्कूलका १० कक्षाका विद्यार्थीले एउटा समाचारका तीनओटा गल्ती औँल्याएर सम्पादकलाई चिठी

लेखे । त्यस चिठीको तल सम्पादकले ध्यानाकर्षणका लागि धन्यवाद दिएर त्यस समाचारमा अरू चारओटा गल्ती भएको खुलासा गर्नुपरेको थियो । एउटा खबरपत्रिकामा छापिएको थियो, “सुदूरपश्चिममा एउटा मात्र एफएम स्टेसन छ । एउटा पनि प्राविधिक शिक्षालय छैन । त्रिभुवन विश्वविद्यालयको एउटा पनि आङ्गिक क्याम्पस छैन ।”

सो लेख छापिएका बेलामा सुदूरपश्चिमाञ्चलमा दुईओटा एफएम स्टेसन, एउटा प्राविधिक शिक्षालय र त्रिभुवन विश्वविद्यालयका तीनओटा आङ्गिक क्याम्पस थिए ।

हुँदाहुँदा एउटा दैनिकमा एकजना विरामीले यस्तो आसयको चिठी लेख्नुपयो— मलाई मच्यो भनेर समाचार लेख्नुभएको रहेछ । म मरेको छैन ।

विदेशी समाचार संस्थाबाट एउटा समाचार अनुवाद गर्दा आफू मातहतका पत्रकारले सातओटा गल्ती गर्दा भनेर कुनै पनि दैनिक पत्रिकाको सम्पादकले सोच्न सक्दैन । रिपोर्टरले मच्यो भनेको मान्छे, बाँचेको छ, भनेर पनि सम्पादकले भन्न सक्दैन । त्यस्तै, सुदूरपश्चिमका एफएम स्टेसन, प्राविधिक शिक्षालय र आङ्गिक क्याम्पसका बारेमा आफ्ना रिपोर्टरलाई विश्वास नगरेर खबरपत्रिकाका सम्पादकको काम चल्दैन ।

यस्ता गल्ती गर्ने पत्रकारहरूलाई तालिम नपुगेको होइन । उनीहरूले यस्ता गल्ती गर्नु हुँदैन भन्ने कुराको सैद्धान्तिक र व्यवहारिक ज्ञान अनि तालिम पाएका थिए । तर पनि उनीहरू यस्तो गल्ती (यसलाई गल्ती भन्नुभन्दा पनि अपराध भन्नु उपयुक्त होला) गरिरहन्छन् । यस्ता गल्ती हुन नदिने एउटै उपाय हो— यस्ता पत्रकारलाई भविष्यका लागि समेत अयोग्य ठहर्‍याएर सम्पादकले आफ्नो प्रकाशनको ढोका उनीहरूका लागि बन्द गरिदिनु । यस्ता गल्ती दोहोर्‍याउने/तेहेर्‍याउने मानिसले ‘स्टार पत्रकार’ भनी छान्ति फुलाएर हिँड्ने अवस्था रहिरहेसम्म तालिमको उति साह्रो महत्त्व हुँदैन ।

निकट भविष्यमा यो अवस्थाको अन्त्य हुने सम्भावना छैन । धेरैजसो नेपाली सञ्चारमाध्यम र सञ्चारसम्बन्धी अन्य संस्थाहरू यस्ता कुरामा संवेदनशील भइसकेका छैनन् । गल्ती गर्नुहुँदैन, अशुद्ध लेख्नु/बोल्नु हुँदैन भन्ने कुरा अरूलाई अति दिनका लागि मात्र हुन् व्यवहारमा उतार्नका लागि होइन भन्ने कुरा व्यापक बन्दै गएको छ । खोटो सिक्का र सक्कली सिक्का एकै साथ बजारमा छोड्दा खोटो सिक्काले सक्कली सिक्कालाई बजारबाट लोप गराइदिन्छ, भन्ने अर्थशास्त्रको नियम पत्रकारितामा पनि लागू हुन्छ ।

यसको अर्थ तालिमले केही पनि दिएको छैन भन्ने होइन । तालिम पाएका धेरै पत्रकारहरूले आफूले राम्रो काम गरेका छन् । आफूले सिकेको सीप अरूलाई

सिकाएका छन् । पत्रकारहरूले आफूले लिएका राम्रा तालिम अहिले पनि सम्झिरहेका छन् । नेपाल प्रेस इन्स्टिच्यूट, क्षेत्रीय स्रोत सञ्चार केन्द्र, बुटवलले आयोजना गरेको फिचर लेखन तालिमको उद्घाटनका अवसरमा २०६२ साल भदौ १५ गते नेपाल पत्रकार महासङ्घ, रुपन्देहीका सभापति डिआर घिमिरेले भन्नुभएको थियो, “मैले लिएका दुईओटा तालिम म अहिले पनि सम्झन्छु— नेपाल वातावरण पत्रकार समूहले लुम्लेमा आयोजना गरेको वातावरण पत्रकारिता तालिम र खोज पत्रकारिता केन्द्रले धुलिखेलमा गरेको सम्पादन सीपसम्बन्धी तालिम ।”

उहाँले नाम लिएका दुईओटै तालिममा सहभागीहरूलाई आफ्नो कार्यक्षेत्रबाट टाढा, बस्ने खाने सबै कुराको बन्दोबस्त गरेर राखिएको थियो । तालिम सुरु हुने समय निश्चित हुन्थ्यो तर अन्त्य हुने समय निश्चित थिएन । अर्थात् सहभागीहरूले राती अवेरसम्म पनि बसेर अभ्यास गरेका थिए । यस्तो तालिमले अवश्य नै पनि केही उपयोगी ज्ञान दिएको हुनुपर्छ र त डिआर घिमिरेले १० वर्षअघि लिएको तालिम पनि सम्झिराख्नुभएको रहेछ ।

अनुसूची १

फिचर लेखन तालिम र मेरो रिपोर्टिङको अनुभव

रामराज पोखरेल

मैले नेपाल प्रेस इन्स्टिच्यूट, क्षेत्रीय स्रोत सञ्चार केन्द्र, बुटवलले आयोजना गरेको फिचर लेखन तालिम लिएको थिएँ । पहिलो चरणको तालिम २०६२ भदौ १५ देखि २० गतेसम्म भएको थियो । यो तालिमभन्दा अघि केही तालिम लिएको थिएँ । तर फिचर लेखन तालिम मेरालागि ठूलो उपलब्धि भयो । बुटवल आफ्नै कार्यक्षेत्र भएकाले यहाँका हरेक घटनाप्रति ममा उत्सुकता जाग्न स्वभाविकै हो । तर यो तालिम लिएपछि भन्डै दोब्बर बढी उत्सुकता जाग्न थालेको छ ।

पहिलो चरणको तालिम सकिँदा म र मेरा सहकर्मीहरूले दोस्रो चरणको तालिममा आँउदा तयार गर्नुपर्ने फिचरको विषयवस्तु छनोट गर्‍योँ । मैले छानेँ- असुरक्षित गर्भपतन । पहिलो चरणको तालिम सकिएको भोलिपल्ट १० बजे लुम्बिनी अञ्चल अस्पतालको प्रसुति कक्षमा रोल्पाकी १७ वर्षीय कल्पना घर्ती छुटपटाई रहेकी थिइन् । गर्भपतन गराउँदा उनको त्यो हालत भएको रहेछ । गर्भपतन गराइदिने काम गर्दै आएका बुटवलकी रामकुमारी गुरुङ्गले उनको गर्भ पतन गराइदिएकी रहिछन् । यसअघि पनि उनले धेरै गर्भ पतन गराइदिएकी थिइन् ।

मैले भदौ २१ गतेदेखि २० दिन जति यस विषयमा जानकारी खोजेँ । रिपोर्टिङका सिलसिलामा रुपन्देही, कपिलवस्तु, अर्घाखाँची, नवलपरासी, रोल्पा र प्युठानका ग्रामीण वस्तीदेखि भारतको नौतनवासम्म दौडधूप गरेँ । यसले मलाई खारिलो बनायो । मलाई जागरुक पनि बनायो ।

बच्चालाई मानै काममा नर्स, पशुस्वास्थ्य सहायक, सरकारी कर्मचारी लागेका थिए। नेपाली र भारतीय दुवैधरी यस काममा संलग्न थिए। उनीहरूले मारेका र अपाङ्ग बनाएका आमाका परिवारको विचल्ली देखेपछि मलाई लाग्यो- यो विषय द्वन्द्वभन्दा संवेदनशील रहेछ।

तालिमको पहिलो चरणले ममा विषय र जानकारी खोज्न विशेष सहयोग पुऱ्यायो। २०६२ कात्तिक २ देखि ७ सम्म भएको दोस्रो चरणमा मैले खोजेका सामग्रीलाई क्रमबद्ध रूपमा कलात्मक शैलीमा प्रस्तुत गर्ने सीप पाएँ। फिचर लेख्न सजिलो रहेनछ भन्ने मैले अनुभव गरें।

तालिमका सिलसिलामा तयार गरेको मेरो फिचर (करोडौंको कारोबार, हजारौंको मृत्यु, हिमाल खबरपत्रिका, २०६२ मङ्सिर १६-३०) छापिएपछि सयौं महिलालाई अपाङ्ग बनाउने र मानै रामकुमारी गुरुङ्ग र मोहनतारा पछाईलाई प्रहरीले पक्राउ गरी रुपन्देही अदालतमा मुद्दा चलायो। गुरुङ्गकी सहयोगी पछाई सरकारी कर्मचारी हुन्। उनलाई पश्चिमाञ्चल क्षेत्रीय स्वास्थ्य निर्देशनालय पोखराले लुम्बिनी अञ्चल अस्पतालको क्लिनिकमा काजमा राखेको थियो। त्यसपछि, लुम्बिनी अञ्चल अस्पतालले उनको काज फिर्ता गर्‍यो। गर्भपतनसम्बन्धी चेतना जगाउन कृपा नामक गैरसरकारी संस्थाले औषधि पसलेहरूलाई तालिम दिन सुरु गर्‍यो। उनीहरूले गर्भपतन गराउन चाहनेलाई त्यसो गर्न अनुमति पाएका संस्थामा पठाउन अनुरोध गर्न थाले। गर्भपतन गराउन अनुमति पाएका संस्थाहरूले पर्चा, पम्पलेटमार्फत अयोग्य व्यक्तिबाट गर्भपतन नगराउन अनुरोध गरे। अनुमति प्राप्त संस्थामा गर्भपतन गराउन आउनेको सङ्ख्या बढ्दै गएको छ। मिडियाले गर्दा अहिले गर्भपतन गराउने आमा मरेका वा अपाङ्ग भएका दुखद खबर यहाँका मानिसले सुन्नु परेको छैन। यसको जस एकजना पत्रकार वा एउटा सञ्चारमाध्यमलाई दिनुपर्छ भन्ने मेरो आशय होइन तर हामीले गरेका कामले समस्यालाई केही हदसम्म भए पनि घटाउन सघाउ पुगेको अवश्य छ।^९

सन्दर्भ सामग्री

अधिकारी, कृष्ण। २०६०। नेपालमा फिचर सेवाको अभ्यास। *मिडिया उत्पादन र अन्तर्वस्तु*। रमेश पराजुली र प्रत्यूष वन्त, सं., पृ. ५७-८५। काठमाडौं: मार्टिन चौतारी र सामाजिक विकास तथा अनुसन्धान केन्द्र।

पोखरेल, रामराज। २०६२। करोडौंको कारोबार, हजारौंको मृत्यु। *हिमाल* १५(१६, मङ्सिर १६-३०): १२-१५।

भट्ट, कोमल। २०६०। खोज सामग्री उत्पादन: खोज पत्रकारिता केन्द्रको प्रयास। *मिडिया उत्पादन र अन्तर्वस्तु*। रमेश पराजुली र प्रत्यूष वन्त, सं., पृ. ८७-१११। काठमाडौं: मार्टिन चौतारी र सामाजिक विकास तथा अनुसन्धान केन्द्र।

वस्ती, शरच्चन्द्र। २०६३। *हाम्रो भाषा*। ललितपुर: हिमाल किताब।

^९ यो लेख <http://npiktm.org/interview/ramrajpokharel.php> मा छापिएको लेखको सम्पादित अंश हो।